

SZEMLE

Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. Akadémiai K. 234 p.

Kókay György gyűjteményes kötete 30 tanulmányt tartalmaz: s a szerző (kettő kivételével) korábban különböző periodikákban már napvilágot látott írásaiból a magyar felvilágosodás első szakaszának monografikus áttekintése bontakozik ki. Nem elsősorban a felvilágosodás irodalmi eredményeinek a számbavételére törekszik Kókay, hanem a kor irodalmi életének a kereteit, tényezőit vizsgálja, azokat az eszközöket, jelenségeket, kiadványfajtákat, intézményeket, folyamatokat, amelyek elengedhetetlen feltételei az irodalmi művek megszületésének, terjedésének és hatásának, amelyek révén a szerző és a közönség között létrejöhet az a párbeszéd, amely formálja a társadalom alakulásának, társadalmi csoportok, rétegek, egyének politikai, szociális, művelődési és esztétikai nézetei fejlődésének. A magyar felvilágosodás irodalmi és nyelvi törekvéseinek az irodalomtörténetírás révén már korábban feltárt eredményeit olyan új, a kutatás által eddig elhanyagolt vagy nem eléggé figyelembe vett területek vizsgálatának az elvégzésével egészíti ki, amelyek a fejlődés más, újabb, elsődlegesen szociológiai szempontú aspektusaira irányulnak. Hazai és külföldi levéltárakban végzett kutatásai, s a korabeli hazai és külföldi sajtó közleményei alapján az irodalmi élet olyan fontos közvetítő eszközeinek a jelentőségére hívja fel a figyelmet, mint az időszakai sajtótermékek: azaz a hírlapok és a folyóiratok, továbbá a könyvek és könyvtárak, valamint az ezek létrejöttét biztosító, működését irányító írók, szerkesztők és könyvtárosok, továbbá az irodalmi termsz számbavételére törekvő tudós bibliográfusok, s végül a fejlődésüket befolyásoló, de ugyanakkor a létrejöttüket igénylő és a fennmaradásukat is biztosító olvasók.

Kókay György, aki éppen a felvilágosodás időszakának jeles sajtótörténeti kuta-

tója, monográfusa, itt közölt tanulmányai-ban újabb ilyen vonatkozású és a sajtótörténeti szintézisből kimaradt, illetve annak a kereteit meghaladó kutatási eredményeit közli.

Az *Előítélet nélküli ember* című írás Bessenyei Györgynek „Der Mann ohne Vorurtheil” címen 1781-ben megjelent folyóiratát ismerteti. E folyóiratot, amelyben a szerkesztőnek Voltaire, Montesquieu, de főleg Holbach, Rousseau és Helvetius nyomán kialakult, s korábbi felvilágosult álláspontjánál radikálisabb, a magyar jakobinusok eszmevilága felé mutató nézetei jutottak kifejezésre, korábban nem ismerte a hazai Bessenyei-irodalom. Igaz, hogy egyetlen példánya sem volt megtalálható magyarországi könyvtárakban, ám a külföldi szakirodalom tudott róla. A hazai kutatás figyelmét végül Czigány Loránt, a British Museum munkatársa hívta fel rá, aki 1963-ban xerox-másolatot küldött a lapról; ezt követően az Országos Széchényi Könyvtár is megszerezte egy példányát egy 1974-es müncheni aukción. Bessenyeinek a folyóiratban megjelent írásai a Sonnenfels-féle hivatalos osztrák államelmélettől való radikális eltávolodását s az angol—francia felvilágosult polgári állameszmékhez való közeledését mutatják. A politikai elmélet terén megtett fejlődésének ezek a csúcsai; s egyben a hazai felvilágosodás egész történetében is kiemelkedő jelentőségűek.

Ahogy széles körű műveltségét jórészt Bécsben az udvari könyvtárban szerezte Bessenyei, úgy politikai eszmevilágának filozófiai nézeteinek az alakulására is jelentősen hatottak ottani olvasmányai. Az írónak a bécsi udvari könyvtárban eltöltött idejéről, s a könyvtár gazdag gyűjteményének hatásáról látóköre és műveltsége szélesbedésére ugyancsak ír Kókay (*Bessenyei György és a bécsi udvari könyvtár*). 1780 elején nevezte ki Bessenyeit Mária Terézia a Hofbibliothek címzetes könyvtárái órávé, s évi kétezer forintos tiszteletdíjat biztosított számára; ezt II. József

már 1782 derekán megvonta tőle. Életének e rövid, kb. két és fél éves időszakáról, amikor olyan jelentős műveket alkotott, mint a *Jámbor szándék* és a *Der Mann ohne Vorurtheil*, bécsi levéltári és kézirat-tári kutatásai alapján számol be a szerző, s bemutatja az udvari könyvtár ekkori helyzetét is.

Az 1790-ben Révai Miklós által kiadott *Jámbor szándékban* sürgette Bessenyei első ízben magyar tudós társaság létrehozását, s körvonalazta benne a társaság működési tervét is. Kókay a kötetben 1802-ben keletkezett újabb akadémiai tárgyú röpiratát ismerteti, amelyben már a társaság főfeladatának nem elsősorban a nyelvművelést tartja, ahogy a *Jámbor szándékban*, hanem a tudomány, a műveltség elterjesztését anyanyelvű művek olvasása révén mind szélesebb körben, elsősorban a még alacsony műveltségű köznemesi rétegek közt. (*Bessenyei György második akadémiai tárgyú röpirata.*) A főnemességet elidegenedése és elnemzetietlenedése miatt nem tartja már alkalmasnak nyelvi programja és az anyanyelvű tudományosság megvalósítására, a vidéki nemesség kulturális kiművelésének a szükségességét hangsúlyozza a leendő Akadémia által kibocsátandó magyar nyelvű könyvek révén.

Bessenyei felvilágosult nyelvművelési és tudományos célkitűzéseinek a híve, propagálója és megvalósítója volt Rát Mátyás, az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hírmondó szerkesztője, akinek tevékenységével a kötet több tanulmánya is foglalkozik. Sokoldalú munkássága, a magyarság függetlenné válásának a kivívását sürgető, de a más népek önállóságra való jogát is elismerő polgár felvilágosultsága, a publicisztika jelentőségét a göttingai egyetemen megismerő, majd szerkesztőként gyakorló, s a köznemesség kiművelése mellett a népet magyar nyelvű és népszerű tudományos munkák révén felemelni akaró felvilágosult hazafi arcképe bontakozik ki a *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás kori irodalmunk* című tanulmányból. Nem túloztak a kortársak, amikor nagy elismeréssel szóltak róla; joggal nevezte Kazinczy a Pályám emlé-, kezében „nemzetünk Prometheusá”-nak, „akinél Pázmány és Szenci Molnár óta senki sem tett többet a magyar nyelv érdekében.” Kókay elemzése meggyőzően tárja fel, hogy Rát Göttingában a nyugat-európai felvilágosodás, elsősorban Lessing, Klopstock és Herder humanista eszméit ismertte meg, s ezek szellemében munkálkodott hazája felemeléséért, a magyar nyelv, irodalom, művelődés és tudomány felvilágosult szellemiségű megújításáért.

A magyar nyelvű újságírás megindítója, a nemzeti nyelv és irodalom fejlesztője ugyanakkor mélyen humanista gondolkodóként hirdette a kelet-európai népek közötti megértést, s kultúráközvetítő szerepet szánt a magyarországi nemzetiségeknek (*Híd Kelet és Nyugat között*). A hazai nemzetiségek iránti e rokonszenve egyedülálló ez időben nálunk. Bessenyeinél és követői nagy részénél ugyanis a nemzeti nyelv és tudomány fejlesztésének programja a nemzetiségek hasonló törekvései iránti türelmetlenséggel párosult. E sokoldalú egyén a hazai politikai aritmetika úttörő személyisége is volt. Elsőként írta le Magyarországon e terminus technicust, s a leíró statisztika adatain túl a mögöttük levő társadalmi és gazdasági törvényszerűségeket is kutatta. (*A politikai aritmetika magyarországi történetéhez.*) Rát nem írt ugyan önálló statisztikai, demográfiai műveket, de a Magyar Hírmondóban közreadott tanulmányai révén korszerű nézeti meglehetősen széles körben ismertté váltak. Statisztikai tevékenységével s egy szenvedélyes hangú röpiratban is tiltakozott II. József németesítő törekvései ellen. Hangoztatta, hogy a nemzet kultúrája csak a nemzet nyelvén fejleszthető ki s terjeszthető el szélesebb rétegek körében (*Egy röpirat az anyanyelv védelmében.*) Egy tervezett háromnyelvű (magyar, latin, német) szótár Tudósításaként jelent meg 1787-ben ez az írása, amelyet a kortársai, Kazinczy, Batsányi, Révai és mások nagy elismeréssel emlegettek, kiemelve szerzőjük politikai bátorságát is, de később feledésbe merült.

Kókay Rátról szóló tanulmányaiból tehát egyértelműen kiderül, hogy a köztudatban csak a magyar nyelvű újságírás megteremtőjeként szereplő Rát felvilágosodás kori nyelvi, irodalmi és tudományos megújulásunk széles látókörű, képzett, jelentékeny képviselője volt, magáévá tette, folytatta és továbbfejlesztette Bessenyei felvilágosult művelődési programjának számos célkitűzését s újakat is megfogalmazott.

Hogy a felvilágosodás időszakának tudósai, írói, közéleti és politikai személyiségei milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak az újságírásnak, az időszaki sajtónak a műveltség terjesztése, a politikai és kulturális eseményekről való tájékoztatás, az olvasók látókörének szélesítése, tudatuk formálása terén, arról Kókay könyvének számos tanulmánya tanúskodik. Közülük többen göttingai egyetemi tanulmányaik idején, elsősorban August Schlözer folyóiratai s még inkább egyetemi sajtóelméleti újságkollégiumai révén ismerkedtek meg a hírlapok jelentőségével; tulajdonképpen

az ő hatása mutatható ki (más ösztönzések mellett) Rát újságíró programján is. (*Göttinga és a magyar újságírás kezdetei.*) Schlözer arra igyekezett megtanítani hallgatóit, hogy vegyék észre és jelentőségüknek megfelelően értékeljék az újságok fontos híreit; továbbá: vizsgálják meg kritikailag e hírek forrásait; s végül: általános politikai ismereteket kívánt nekik nyújtani az újságok helyes olvasása révén. Schlözer e célkitűzései a Magyar Hírmondó programjában és cikkeiben is érvényesültek, így Rát útján széles körben ismertté váltak a korabeli magyar időszaki sajtóban.

Felismerve a sajtó rendkívüli szerepét vállalt folyóiratszerkesztői funkciót a kor jeles írói közül pl. Kazinczy Ferenc vagy Batsányi János is, sőt mindketten élénk és állandó érdeklődést mutattak a korabeli magyar újságok iránt, kapcsolatban álltak a lapszerkesztőkkel, s megfogalmazták véleményüket is az olvasott időszaki sajtótermékekről, felelősségteljes tevékenységnek tartották a lapszerkesztést és az újságírást. Bár elismerték a korabeli szerkesztők érdemeit, lapjaik színvonalával nem voltak megelégedve; a maguk szerkesztette folyóiratokkal emelni akarták a meglehetősen alacsony hazai közízlést, nevelni kívánták az írókat és olvasókat egyaránt. (*Kazinczy Ferenc és az első magyar újságok. Batsányi János és az újságírás.*) Mellettük perze számos kortársuk is (pl. Rát Mátyás, Pánczél Dániel, Szacs vay Sándor, Görög Demeter, Kerekes Sámuel) megfogalmazta a maga — egymással gyakran ellentétes, de a haladás gondolatait tartalmazó — álláspontját az újságíró feladatáról és kötelességéről. (*Felvilágosodás kori vélemények az újságírói hivatásról.*)

Hajnóczy Józsefnek, a kor jelentékeny politikusának C. D. Bartsch-csal, a bécsi hivatalos újság szerkesztőjével való korábban ismeretlen kapcsolatát levéltári források alapján elemzi Kókay (*Patrióta vagy emberbarát? Hajnóczy József és Conrad Dominic Bartsch, a Wiener Zeitung szerkesztője*). Bartschnak 1776 és 1792 közt Hajnóczyhoz írt 107 levele alapján szól a terézianus kor és a jozefinizmus időszak számos problémájáról, köztük sajtóviszonyairól, de mindenekelőtt Bartsch, Hajnóczy és Széchényi Ferenc publicisztikai vonatkozású kapcsolatairól. Számot ad olyan 18. század végi lapalapítási tervekéről is, amelyek különböző akadályok miatt (cenzúraviszonyok, az olvasóközönség értetlensége stb.) nem valósulhattak meg (*Magyar, német és szlovák újság-alapítási kísérletek*). Számbavezeli a lengyel történelem kiemelkedő eseményeiről, a

Koşciuszkó-felkelésről szóló s a lengyelekkel rokonszenvező magyarországi híreket, amelyek a Magyar Hírmondó és a Magyar Kurír hasábjain láttak rendszeresen napvilágot. A szigorú osztrák cenzúra sem tudta megakadályozni, hogy a tudósítások megjelenjenek és a magyarság körében is ismertté, legendás hőssé, sőt a magyarországi korabeli szabadságtörekvések szimbólumává is tegyék Koşciuszkót. (*A Koşciuszkó-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban*). Az *Egy elfelejtett magyar újságíró és irodalom-szerkesztő: Görög Demeter* című írás a sokretű tevékenységet kifejtő (nevelő, térképész, illusztrátor) jeles felvilágosult politikai gondolkodó emlékéit idézi. Görög az írók összefogására egy olyan újság megindítását tartotta szükségesnek, amely anyagi támogatást és közönséget is biztosítana számukra. A támogatást elsősorban a főnemességtől remélte, közönséget a köznemességből kívánt toborozni, s ennek érdekében indította meg 1789-ben Bécsben Hadi és Más Nevezetes Történetek című lapját.

A felvilágosodás nemzeti és társadalmi programja, a függetlenség és a polgári haladás ügye a műveltség általános emelését tette szükségessé: magyar szerzők eredeti műveinek közreadását, a külföld jelentékeny irodalmi és tudományos eredményeinek magyarra fordítását és nemzeti nyelvű terjesztését, művelt olvasóközönség nevelését, s a nemzeti kultúra produktumait összegyűjtő nemzeti könyvtár, de egyéb magán- és közgyűjtemények létrehozását is. Az irodalmi élet elengedhetetlen része ugyanis az olvasóközönség is az írók és művek mellett, s azok a személyek (nyomdászok, kiadók, könyvkereskedők) is intézmények (nyomdák, könyvkereskedések, könyvtárak) ugyancsak, amelyek az írók egymásközi kapcsolatát és műveiknek a közönséghez való eljuttatását elősegítik. Az irodalmi élet e tényezőit vizsgálja Kókay a felvilágosodás időszakában *Irodalmi élet a 18—19. század fordulóján* című tanulmányában. Egy másik írásában rámutat, hogy ez idő tájt már általános követelmény volt a kor írói részéről a teljes „közrend”, azaz a közép- és alsóosztályok (nemesség, értelmiség, alsópapság, hivatalnokréteg, diákok) olvasóvá nevelése, de a Mindenes Gyűjtemény néhány 1789-ben megjelent cikke már a nép művelését, a parasztságból kikerülő széles olvasóközönség megteremtését (s Kovács Ferenc ennek feltételeként a jobbágyok felszabadítását) is sürgette (*Javaslatok 1789-ből a könyv olvasás népszerűsítése érdekében*).

A hazai könyvtárak fejlesztése érdekében a külföldi utazók (Teleki Sámuel, Keresztesi József, Rozgonyi József) nyu-

gat-európai tapasztalataikat adják közre emlékiratukban, vagy a sajtó hasábjain (*Külföldet járt magyarok könyvtári élményei a 18. század végén*), Kazinczy Ferenc pedig, aki érzékenyen reagált a haladás minden lehetőségére, jelenségére és intézményére, a hazai könyvtárakra is nagy figyelmet fordított, a közműveltség emelésére alkalmas és szükséges eszközöknek tekintette őket. Kókay rámutat, hogy a jeles író a sárospataki kollégium és a pesti egyetem könyvtárában jelentékenyen gyarapította irodalmi és tudományos ismereteit, alkalmá volt Ráday Gedeon gazdag könyvtárának a használatára is, de utazásai során minden magángyűjteményt (Esterházy Károlyét Egerben, Teleki Sámuelét Marosvásárhelyen, Batthyány Ignácét Gyulafehérváron, Bruckenthal Sámuelét Nagyszébenben) csodálattal szemlélte meg; ismerte Széchényi Ferenc nemzeti könyvtárát is. (*Kazinczy Ferenc és a korabeli magyar könyvtárak.*) Nem véletlen, hogy a nemzeti felemelkedés e sürgető légkörében nemcsak Kazinczy figyelt fel Széchényi könyvtárára, de a hazai sajtó is a legnagyobb elismeréssel méltatta a gróf azon nemes cselekedetét, hogy 1802-ben a nemzetnek ajándékozta gazdag magánkönyvtárát, s ezzel már évtizedek óta gyakran hangoztatott igényt valósított meg (*Nemzeti könyvtárunk megalapításának visszhangja a korabeli sajtóban*). A kortársak közül sokan Hajnóczyban látták azt a személyt, aki korábban mint Széchényi magángyűjteményének a rendezője, gyarapítója és feldolgozója, tudatosította a grófnak a nemzeti könyvtár fontosságát s ezzel hozzájárult az intézmény létrehozásához (*Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa*).

Irodalomtörténetírásunk és nemzeti bibliográfiánk úttörői címen szól a szerző azon személyekről, akiknek a magyar irodalom és művelődés feltárása, kulturális hagyományaink megőrzése terén van fontos szerepük a 18. században és a 19. század elején. A magyar műveltség létét tájékoztatlanyságból, illetve rosszhiszeműségből tagadó külföldi véleményeket cáfolandó állította össze *Czwittinger Dávid* „Specimen Hungariae Literatae” című latin nyelvű biobibliográfiáját (1711). Ugyanez a cél motiválta *Horányi Elek Memoria Hungarorum* című 3 kötetes (1775—1777) hasonló művének, majd az ezt kiegészítő, de csonkán maradt *Nova Memoria Hungarorum*nak (1792) a megszületését is. *Sándor Istvánnak*, az „első magyar bibliográfus”-nak 1803-ban közreadott *Magyar Köny-*

vesháza már nem biobibliográfia, hanem a könyvek címét a megjelenésük éve, ezen belül a kiadási helyük szerint közlő, modern értelemben vett leíró bibliográfia. Végül szó esik *Kovachich Márton György* „Planum egy tökéletes magyar bibliographia és szókönyv iránt” címmel megjelent (Pest, 1814) elméletileg jól megalapozott, koncepciózus bibliográfiai tervezetről, amely azonban a társadalmi közöny és anyagi nehézségek miatt nem valósulhatott meg.

Két évforduló címmel Kókay György ugyancsak nemzeti hagyományainkat idézi: 1977-ben írt dolgozatában a Magyar Nemzeti Múzeum alapításának 175 éves, 1959-es írásában pedig az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára létrehozásának 75 éves jubileumára emlékezik (*A Magyar Nemzeti Múzeum jubileuma, 75 éves az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptára*).

Az egyházi könyvtárak helyzete és a tudományos kutatás című írás e gyűjtemények nagy értékű dokumentumaira hívja fel a figyelmet, amelyek nemcsak múzeális kincsek, de egyben a művelődés-, az irodalom- és a tudománytörténeti kutatás nélkülözhetetlen forrásai is, s hasznosításuk érdekében e könyvtárak az ország könyvtárügyének a vérkeringésébe minél előbb bekapcsolandók. *A hungarika-kutatás feladatai* című dolgozat (1977) a nemzeti vonatkozású kéziratok és nyomtatott források minél teljesebb felkutatására, összegyűjtésére és regisztrálására vonatkozó eddigi eredményeket veszi számba, majd a teendőket összegezi és végrehajtásukra is javaslatot tesz, hangsúlyozván, hogy „a hungarikumok ügye a nemzeti könyvtáron túlnövő, egyetemes társadalmi feladat”.

Kókay György tanulmánykötete tehát egyrészt önálló forráskutatáson és elemző munkán alapuló, új eredményeket megfogalmazó, tartalmas, gondolkodásra serkentő munka, másrészt a szakirodalom korábbi eredményeit népszerűsítő kiadvány. A magyar felvilágosodás 1780—1805 közötti szakaszát kutató irodalom-, művelődés-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténészek, továbbá a kor irodalmi életét megismerni kívánó olvasók egyaránt haszonnal forgathatják, tanulmányozhatják. A benne megjelent írások szerencsésen egészítik ki azokat az eredményeket, amelyeket a felvilágosodás kori irodalmi viszonyainkat vizsgáló modern irodalomtörténetírás (pl. Mezey Márta vagy Biró Ferenc) ezen a területen feltárt.

Káfer István: A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig. Budapest, 1985. 750 l. Akadémiai Kiadó.

E vaskos kötet a cseh, a szlovák és a magyar nép csaknem négy évszázados irodalmi és művelődési kapcsolatának beszédes dokumentuma. Azt a politikai szempontból jelentős ténytet tanúsítja, hogy a cseh és a szlovák irodalom fordításával és ismertetésével már a 17–18. századtól kezdve behatóan foglalkoztak a magyar irodalmárok. A kiadvány több mint 1300 hazai és szomszéd országbeli forrásmű áttekintése alapján készült, mintegy 21 700 címfelvétele tartalmaz a cseh és a szlovák szépirodalom és irodalomtudomány köréből.

Ha csak a mennyiség szempontjából értékeljük e vállalkozást, méreteinek nagysága miatt is jelentős e munka. Minvegy hatszáz könyvet és hatszáz folyóiratot és hírlapot kellett tüzetesen áttekinteni ahhoz, hogy a címfelvételek elkészüljenek és ennek megtörténte után sor kerüljön az anyag csoportosítására és szerkesztésére. Káfer István e feladatát segítőársak nélkül, egymagában végezte el. Köztudott, hogy ilyen nagy terjedelmű munkákat általában kisebb-nagyobb tudományos munkacsoportok szoktak elvégezni. A szerző vállalkozása már ebből a szempontból is elismerésre méltó.

Am e munka méretei mellett szólni kell a minőségéről is. Káfer István kellő filológiai szakértelemmel és alaposággal járt el a bibliográfia összeállításánál és szerkesztésénél. Helyes érzékkel külön csoportba sorolta a cseh és a szlovák irodalomról szóló könyveket, a tanulmányokat, cikkeket és recenziókat, továbbá az antológiaiakat és végül a részterületeket feldolgozó bibliográfiákat. Ugyancsak külön csoportba osztotta a cseh és a szlovák népköltészet, históriás énekek, népmesék és mondák adatait tartalmazó bibliográfiai felvételeket. Ez meglepően gazdag része a bibliográfiának, több mint 2000 tételt tartalmaz. Ezekből azt a következtetést lehet levonni, hogy a magyar irodalmárok — már a múlt század harmincas éveitől kezdve — nagy figyelmet szenteltek kivált a szlovák népköltészetnek, amelyből napjainkig csaknem 1400 darabot fordítottak le.

A cseh és a szlovák irodalom egyes korszakaival, irányzataival, jelenségeivel foglalkozó fejezetek könyvészeti adatai részben az 1918-ig, részben az 1918-tól napjainkig terjedő időszak irodalmának különböző tudományágakba tartozó, magyarra fordított műveit sorolják fel. A cseh és a szlovák irodalmi és művelődési kérdések

csoportjába az irodalomelmélettel és stílussal, az almanachokkal és kalendáriummokkal, a színjátszással és nyelvészettel foglalkozó írásművek könyvészeti adatai kerültek.

A bibliográfia leggazdagabb része az egyes cseh és szlovák szerzők szépirodalmi műveinek címfelvételeit tartalmazó két fejezet, amely több mint 8000 cseh és csaknem 7000 szlovák mű címfelvételeit tartalmazza, beleértve a szerzőkkel foglalkozó irodalmat is. A bibliográfiának e terjedelmes része a teljesség igényével készült. Nemcsak az irodalom élvonalához és középhadához tartozó írók műveit és műveik irodalmát sorolja fel, szinte hiánytalanul, hanem a kevésbé jelentős vagy ismert szerzőket is, mint amilyen például a cseh Jaroslav Boleš, Otokar Buchar, Václav Stach, Antonín Trýb, vagy a szlovák Mikuláš Feriencik Mladen, Bohuslav Nossák-Nezabudov, Ladislav Pauliny-Podolinský, Ján Mally-Dusarov, akiket ma már úgyszólván csak a cseh, illetve a szlovák irodalomtörténet tart számon.

E kiadvány tudományos értéke jelentős. Nemcsak azért, mert több mint 21 000 tétele „a maga tárgyi nyersségében, egzaktszükségében — mint *Bekőszöntőjében* Nagy Péter is hangsúlyozza — tüzetesen áttekinti és tárgyalja a magyar, és a szlovák nép szellemi kapcsolatainak történetét, hullámzását, felfokozódását és lehalkulását a kezdetektől napjainkig — a XVII. századtól 1970-ig”, hanem mert kapcsolattörténeti szempontból új összefüggések és következtetések levonásához új segítséget e terület kutatói számára.

Politikai és tudományos jelentősége mellett a bibliográfia gyakorlati haszna is jelentős. Minden bizonnyal nélkülözhetetlen tájékoztató eszköze lesz a tudományos kutatóknak, könyvkiadói dolgozóknak, folyóirat- és hírlapszerkesztőknek, műfordítóknak, könyvtárosoknak, a közép- és felsőfokú oktatóknak, a rádió és tévé dolgozóknak és mindazoknak, akik népeink baráti együttműködésén fáradoznak.

Mint minden ilyen munkának, természetesen, ennek is megvannak — a már felsorolt értékei mellett — óhatatlan fogyatékságai. Egyik ilyen hiányossága, hogy a szerző figyelmét — teljességre törekvése ellenére — elkerülte néhány fontos forrás, mint például a debreceni *Tiszántúli Figyelő*, a kolozsvári *Független Újság* és *Világosság*, a pozsonyi *Magyar Diákszemle* és *Új Hírek*, az ungvári *Munkás Újság* és mások.

Szólnunk kell arról is, hogy kétségtelenül növelte volna e kiadvány értékét, ha népeink évezredes sorsközösségéből eredő

tények vizsgálatával foglalkozó tanulmány vezetni be, amely őszintén feltárja kapcsolataink pozitív és negatív vonásait.

Mindez azonban nem von le e nagy mű értékéből és könnyen pótolható a bibliográfia következő kötetében, amely — remélhetőleg hamarosan — követni fogja a most megjelentet. Erre egyébként annál inkább szükség van, mert az utóbbi másfél évtized anyaga sürgős feldolgozásra vár.

SÁNDOR LÁSZLÓ

Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. (Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium). Összegejtötte, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MORAVCSIK Gyula. Bp. 1984. 364 l.

Kerek egy évszázada annak, hogy Hunfalvy Pál az *Egyetemes Philológiai Közölny* hasábjain felvetette egy olyan „Chrestomathia Byzantina” tervét, amely a bizánci írókból a magyarokra és a török népekre vonatkozó tudósításokat nyelvi és tárgyi magyarázatokkal közölné. A terv azonban terv maradt, s mindössze annyi történt, hogy a magyarság történetére vonatkozó forrásgyűjtemények (*A magyar honfoglalás kútforrása*, *A magyar történet kútforrásainak kézikönyve*, *Ó-magyar olvasókönyv*) görög forrásokból is felvettek hosszabb-rövidebb szemelvényeket. A kiadás elárvult ügyét Moravcsik Gyula karolta fel még ifjú korában és a 20-as, 30-as években folytatott tanulmányútjai során felgyűjtötte Európa könyv- és kéziratáraiban az ide vonatkozó anyagot, majd a csonkán maradt *A Magyar Történettudomány Kézikönyve* egyik füzeteként *A magyar történet bizánci forrásai* címmel közzéadta addig elűrt eredményeit. Ezt, illetve az újabb kutatások hozadékának bedolgozásával bővített, német nyelven *Byzantinoturcica* címen megjelent (Budapest, 1942—1943) könyvet használta azután a hazai és nemzetközi kutatás. Hogy mennyire hasznossá és közkedveltté vált ez a kötet, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy ennek átdolgozott és javított kiadására 1958-ban egy berlini kiadó gondozásában újra sor került. A szerzőnek azonban élete vége felé dédelgetett terve volt egy minden eddiginél alaposabb, teljesebb és tudományos magyarázatokkal bőven ellátott magyar nyelvű kiadás megjelentetése. 1972-ben bekövetkezett halála azonban megakadályozta ebben őt, bár a mű mintegy háromnegyed részben készten állott.

A hiányzó fordításokat Ritoók Zsigmond készítette el, ő végezte a szükséges sti-

lári simításokat, valamint a görög szövegekkel kapcsolatos munkákat. A hiányzó jegyzeteket ugyancsak ő és Kapitánffy István pótolta. Mindketten Moravcsik Gyula tanítványai voltak, leghitelesebben tehát ők gondolhatták a hagyatékot és a legkevesebb volt a veszélye annak, hogy mesterüknek olyasmit tulajdonítsanak, amivel esetleg ő nem tudott volna egyetérteni, helyette tehát állást ne foglaljanak. (Talán nem lett volna felesleges tipográfiai megkülönböztetni a már kész, Moravcsik Gyula által fogalmazott jegyzeteket a később írottaktól. Különösen fontos lenne ez a nem tényközlő, tehát kritikai észrevételeket tartalmazó megjegyzéseknél). A kiadás gondozói egy esetben voltak kénytelenek nagyobb részt beledolgozni. Niketas Choinates történeti munkájához semmiféle apparátust nem készített Moravcsik Gyula. Nyilván tudomása volt már arról, hogy A. van Dieten új kiadást készített elő, de ez csak 1971-ben, illetve 1975-ben látott napvilágot.

A magyar történelem bizánci forrásai, különösen a honfoglalás korára vonatkozóan, alapvetően fontosak, hiszen az események döntő részéről kizárólag ezekből értesülünk hitelt érdemlően. A magyarok legkorábbi bizánci említése Arethas kaisareiai érsek egyik beszédében található, melyet 902-ben Böles Leó császárhoz intézett. Köztudatunkban inkább Böles Leó hadtudományi ismereteket tartalmazó taktikája, valamint Bihorbanszületett (helyesebben Bihorteremben született) Konstantinos a birodalom kormányzásáról írott munkája él. Joggal, mert ezek részletekbe hatoló eredeti megfigyeléseit és feljegyzéseit a későbbiek már nem tudták túlszárnyalni. Fontosakká a XI. század közepétől válnak újra e források, mert nem a régebbieket kivonatolják — nemegyszer rövidítve és összekeverve —, hanem személyes élményüket rögzítik. A kerek 60 szerzöt felsorakoztató forrásgyűjtemény Theodorus Gaza (1400—1476) humanista levelével ér véget, melyben a türkök eredetének kérdését fejtegeti. Ez egyúttal annyit is jelent, hogy a feldolgozott anyag nemcsak az Árpád kor ideje alatt, tehát 1301-ig készült, hanem a később íródott, de az Árpád korra vonatkozó forrásrészleteket is közli. Minden forrás helyet kapott benne műfajra való tekintet nélkül. A klasszikusnak számító elbeszélő műveken (monográfiák, krónikák, hagiográfiák) kívül beszédek, levelek, alkalmi költemények, hadtudományi művek, oklevelek, rendeletek, zsinati határozatok, alkalmi feljegyzések, sőt feliratok (ólompecsét, királyi korona, mozaikkép) is szerepelnek benne.

A kötet használatát nagyban megköny-

nyítt, hogy külön görög és magyar mutatót készítettek hozzá, melyben valamennyi személynév, cím, rang, népnév, földrajzi név és ezek származéka szerepel. Kiegészítésüket, magyarázatukat zárójellel, az oldalanként egynél többszöri előfordulást felső indexszel, a kritikai apparátus oldal-számaik kurzíválással különítették el.

Moravcsik Gyula poszthumusz műve bizonyára évtizedekig túlszárnyalhatatlan teljesítménye marad hazai bizantinológianknak. A sajtó alá rendező tanítványok magatartása pedig követendő példánk kell legyen.

KÖHEGYI MIHÁLY

Scheiber Sándor: Folklore és tárgytörténet
Bp., 1984. MIOK 623 l. Illusztr.

Éppen tíz esztendeje, hogy e mű első két kötete megjelent. A második kiadás 1977-ben követte, és a nagy közönség érdeklődése mellett szinte osztatlan elismeréssel fogadta a tudományos közvélemény is. Ma is jogosnak érezzük e kötetek akkori ismertetésekor leírt véleményünket: „A Folklor és Tárgytörténet nem csak gondosan szerkesztett tudományos mű, hanem mindvégig izgalmas intellektuális élményt nyújtó alkotás”. (MKSzle XCI. 1975. 343–344.) Az utóbbi évtizedben a hazai kutatásban alapműként forgatott kötetek ismét megerősítették a komparatistikai vizsgálódásokba vetett hitet. Az irodalmi motívumok, beszédfordulatok és képek, népi szokások és hiedelmek Kelettől Nyugatig húzódó évszázados, esetenként évezredes vonulata megőrzött valamit az emberiség és az emberi gondolkodás talán sohasem volt közös kincséből. A feltételezés itt azért helyénvaló, mert ha a konkrét esetek nem is, az általános törvényszerűségek igenis mutatják a kapcsolatokat. Ezért is kötelesség manapság az úttörők, Katona Lajos, György Lajos, Heller Bernát és mások munkásságának újrafelfedezése.

Scheiber könyvének most kiadott III. kötete két részben, előbb a folklorisztikus kutatásokban, majd a tárgytörténet területén folytatja az említett legjobb hagyományokat. A gazdag anyag részletes bemutatására nem vállalkozhatunk, de e helyen is kiemelniünk a tudós szerző szokásos filológiai aprómunkájának egyik-másik szép eredményét. Ilyen egy hosszú életű zsidó szokás útjának bemutatása a XIV. századi Franciaországból Magyarorszáig. A tudós asztalát amire könyveit, írásait helyezte, amikor tanult és tanított, a jámbor jötevő asztalát, amin a szegényeket táplálta halálakor koporsóvá alakították át, hogy

érdemeinek e néma tanúja örökre társa maradjon. Scheiber Sándor e dolgozatot Bálint Sándornak ajánlotta, és a két tudós igaz barátságának megindító bizonyítéka Bálint Sándor e kötetben olvasható nekrológja.

Tárgyválasztásaikban is voltak közös elemek. Ilyen a katekizmusi ének és hűsvéteste szertartáskönyvének, a Hágádának száméneke közötti kapcsolat. A kérdés más kutatókat is foglalkoztatott, így többek között Johannes Boltet is, aki a katekizmusi ének paródiáinak ponyvakiadásait szedte csokorba. A magyar anyagot természetesen nem ismerhette. Ezt pótolja Scheiber egyik érdekes dolgozata. Hiánypótló az az összefoglalás is, amelyben beszámol a Revue des Etudes Juives százéves fennállása alkalmából a folyóirat folklor tanulmányairól. Ezt az elemző útmutatást a hazai néprajzkutatók is haszonnal forgathatják.

A tárgytörténeti részből a Balassi-kutatás számára újat hozó tanulmány a XVI. századi magyar költő Bock-fordításának műfajelemzése. Scheiber kimutatta, hogy arab források nyomán jutott a török irodalomba, a perzsákhoz, a zsidókhoz, majd Európába. Scheiber fontosnak tartja megjegyezni, hogy Balassi már első nyomtatásban is megjelent művében nemzetközi irodalmi mozgalomba kapcsolódott. Mint ahogy a magyar protestáns prédikátorok alkalmakként a talmudi példázatokig jutottak el német és más források alapján. A szerző ezekből is bemutat néhányat.

Több fejezet foglalkozik Arany Jánossal. Ezek a további kutatás számára különleges forrásértékkel bírnak. Mikszáth Kálmánnak a zsidókhoz kapcsolódó tárgytörténeti vonzatairól tíz fejezetben olvashatunk. Egyike a legérdekesebbeknek egy többször visszatérő néphitelem. Mikszáth mondja: „A zsidókról az a babonás néphit van, hogy a hosszú napon, eme legnagyobb ünnepükön mindig elvész közülök valaki”. A régóta hiába keresett forrást Scheiber lengyel párhuzamban találta meg.

A további gazdag anyagból itt is szeretnénk felhívni a figyelmet néhány, a kötet tárgyától talán távolabb eső, de rendkívül fontos tanulmányra. Ezenkívül is kiemelkedik a Bartók zsidó kapcsolatait megragadó írás. Scheiber rámutat Bartók mestereire, segítőire, méltatóira és megszólaltatóira. E kapcsolatokból a nagy zeneszerző emberi barátságokat és szellemi inspirációt merített. A kötet további dolgozatai Ágai Adolf, Ujvári Péter, Kazéer Illés, Hatvány Lajos és mások zsidó folklorisztikai ismereteit vizsgálják. Egy újabb sorozatban a kortárs

írók egy-egy irodalmi motívumának eredetét tárja fel.

A kötetnek értékes adaléka még az utolsó három tanulmány. Az egyik az MTA Könyvtárában levő, Kaufmann Dávid örökösének egykori ajándékaként oda került geniza (középkori héber kéziratok és fragmentumok) kutatásának története és egyetemes tudománytörténeti jelentősége. A másik a szerző részletes beszámolója a leningrádi genizák között végzett kutatásairól. Végül, mintegy tiszteletadésként a nagy előd, Goldziher Ignác életrajza.

Sok más mellett külön elemzést igényelne a kötet rendkívüli gondossággal összeválogatott, a jövőben forrásértékeként kezelendő illusztrációs anyaga. Így megalapozottnak tartjuk azt a már korábban is hangoztatott igényt, hogy jó lett volna a további kutatás támogatására egyesített, mindhárom kötetet feldolgozó motívumindexet csatolni. Ezt ugyanis nem helyettesítheti e sorok írójának Scheiber-bibliográfiája, ami az első két kötet után itt 1983-mal záródik.

A mű a Memorial Foundation for Jewish Cultura anyagi támogatásával jelent meg. Köszönet érte, mert a folklór-kutatás, az egyetemes és magyar művelődéstörténet fontos könyvvvel gyarapodott.

DÁN RÓBERT

Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője. *Levelek.* Vál., szerk., utószó: TASI József. Sajtó alá rend., jegyzetek: H. BAGÓ Ilona, PAPP Anna, TASI József, TÓTH Anna. Bp. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1984. (1985) 506 l.

A nagy állami kiadó mellett lassanként a kisebb kiadó műhelyek tevékenysége is egyre érezhetőbben segíti a tudományos kutatómunkát, a kutatói eredmények, források feltárásának gyorsabb közzétételét. E műhelyek sorában az egyik legrangosabb a Petőfi Irodalmi Múzeum, amelynek számos bibliográfiai és dokumentum-sorozata, tematikus gyűjteménye főképpen a 20. századi magyar irodalom kutatóinak kezébe ad nélkülözhetetlen segédeszközöket. Ezek sora gyarapodott most egy kitűnő levélválogatással, amely Móricz Zsigmondnak a *Nyugat*-nál 1929 november és 1933 februárja között végzett munkájába enged bepillantást, a folyóirat szerkesztői műhelyét mutatja be, az eddig e témakörben megjelent nem nagy számú kiadványt sokoldalúan kiegészítve. Adatgazdagságával, szak-

szerű jegyzetanyagával Móricz Zsigmond szerkesztői elgondolásaiba, a lapkészítés mindennapjaiba, a két világháború közötti magyar irodalom számos fontos problémakörébe, a *Nyugat*-mozgalomként számon tartott folyamatok történetének egyes részleteibe vezet be — a kritikai kiadások szintjén.

A 20 századi sajtótörténet munkálatai több műhelyben folynak párhuzamosan, de még évtizedeknek kell eltelnük, míg valamennyi forrásmunka, dokumentumkötet, repertórium és az azok alapján elvégezhető monografikus feldolgozások napvilágot láthatnak. Készül a *Nyugat* folyóirat teljes körű irodalomtörténeti feldolgozása is, amely a folyóirat anyagán kívül figyelembe veszi az emlékezésköteket, levélgyűjteményeket, az elkészült tanulmányokat, a *Nyugat* nagy íróiról született monográfiákat. Mind ehhez a kötethez, mind a további huszadik századi sajtóval foglalkozó munkákhoz hasznos forrással szolgálhat ez a gyűjtemény. Példamutató módszertani és szerkesztési tanulságok szűrhetők le belőle: igen gondosan kiválasztott szempontok szerint gyűjtötte össze Tasi József azt a 391 levelet, amelyek tartalmából plasztikusan kirajzolódnak a *Nyugat* kortörténeti és irodalomtörténeti összefüggései, Móricz Zsigmond tervei, kortársaihoz fűződő viszonya, Babits Mihálytól eltérő szerkesztői módszere, anyagi gondjai, az új irodalom fellendítéséért vívott küzdelmei, a *Nyugat*-könyvek előállításának feltételei, a *Nyugat* fogadtatására vonatkozó néhány reprezentatív adalék, a Gellért-fivérek befolyása a lapra. A felszínre került bőséges ismeretanyag nemcsak a *Nyugatról* szóló szakirodalmat gazdagítja, hanem a két világháború közötti korszakról feltárt általános történeti és irodalomtörténeti ismereteket teszi pontosabbá, árnyaltabbá. Nem csupán az aprólékos „nyomozómunkával” kiderített pontos dátumok szerint sorakozó levelek változatos tartalma, hanem a hozzájuk fűzött, a kötet kétharmadát kitevő gondos jegyzetanyag, amely valamennyi levél írójáról, címzettjéről, háttéréről, a benne foglalt tudnivalókról részletes tájékoztatást ad, tudósít az egyes levelek lehelyéről. Jó néhányuk ugyanis különböző válogatásokban (pl. Móricz Virág: *Móricz Zsigmond szerkesztő úr; Móricz Zsigmond levelei. I—II.* Sajtó alá rend. és a jegyzeteket írta F. Csanak Dóra) megjelent, nagyobbik részük a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában található, s folyóiratbeli közlésekből, más helytörténeti gyűjteményekből is kiemelték a témára vonatkozó legfontosabb leveleket. Minden, a levelekben említett kiad-

ványról, politikai eseményről, kiállításról, színházi produkcióról, irodalmi estről, fordítási tervről, pénzügyi manőverről, s még számos olyan mozzanatról, amelyek nélkül jóval hiányosabb és szürkébb lenne az irodalmi életéről kirajzolódó kép, a jegyzetírók aprólékos munkája nyomán tájékoztatást kapunk, s a mikrofilológiai apparátus után külön jegyzék tárja fel a levélírók és címzettek legfontosabb adatait is, köztük nagy számú kevésbé ismert személyét is, s ez is komoly nyereség a kutatók számára. Igen gondos névmutató egészíti ki a kötetet. Az *Utószó*ból azokról a legtöbbször felvetett kérdésekről értesülhetünk, amelyek a *Nyugat* történetének e néhány éve kapcsán felmerülnek: például az 1929—1933 közé eső években lezajlott szerkesztői változásokról, Móricz és Babits eltérő szerkesztési módszereiről, a folyóiratot népszerűsítő manőverekről, Móricznak a fiatal írók törekvéseit fogadó cikkeiről.

A 391 levélből 184-et írt Móricz Zsigmond, a többi hozzá intézték író-kollégái, munkatársai, lányai; publicisták, színészek, zeneszerzők, a *Nyugat* barátai, terjesztői. Izgalmas olvasmány mindazok számára, akiket érdekelnek a folyóirat közleményei, a modern irodalom alakulásának folyamatai, a nagyvárosi sajtó műhelytitkai, a gazdasági világválság idején folytatott keserves küzdelmek a *Nyugat* fennmaradásáért. Móricz több levelében is olvasható a következő kérés: „Kérem mindenkinek munkatársi és baráti hozzájárulását és egész éven át azt a lankadatlan szorgalmat és ügybuzgóságot, amelyet eddig is tapasztaltam, mert csak az teszi lehetővé, hogy a lapot egyáltalán fenntarthassuk.” Móricz Zsigmond fáradhatatlan szervezőmunkájának, a gazdasági ügyek vitelében tanúsított szívósságának tanúbizonyságai mellett igen érdekesek azok a levélrészletek, melyek írói munkamódszereiről, írói hitvallásáról, élményeiről, politikai nézeteiről szólnak. „Tele vagyok nemcsak a csehekkel szemben, de a világ minden népével szemben a teljes és becsülettel megértés vágyával...” — olvassuk több felvidéki barátjához, segítőtársához írott levelében.

A mindennapi gondok, honoráriumkérdések, szerződések, propaganda-ügyek azonban sokkal nagyobb teret kapnak ebben a gyűjteményben, hiszen az összeállító célja a szerkesztői munka bemutatása volt. A levelek alapján az eddiginél lényegesen többet tudunk meg a felvidéki magyarság és a *Nyugat* kapcsolatáról, a helyes irodalombarátok tevékenységéről, s ugyanígy betekintést nyerünk az erdélyi magyar írókhoz fűződő viszonyba is.

Érdeklődéssel kísérhetjük figyelemmel például Kassák Lajos levelét, a levelet követő időszakban tíz folytatásban jelent meg az *Egy ember élete* negyedik, *Vergődés* című kötete. Igen gazdag dokumentumanyagot találhatunk a *Nyugat*-estekről, részletes programjukról.

Mind a lektorok — Láng József és Nagy Péter —, mind Láng József szerkesztői munkája is hozzájárult ahhoz, hogy a leveleket követő tömör, mégis igen informatív, lelkiismeretes jegyzetanyag számos új összefüggés felfedezéséhez, tények megerősítéséhez, új adatok feltárásához segítse a korszak iránt érdeklődőket. A gondos közös munka eredményeképpen jól használható irodalomtörténeti forrásmű született a Petőfi Irodalmi Múzeum műhelyében. Szerkesztési elvei, a jegyzetek pontossága és világossága példamutató munkaeszközzé avatják a szép kiállítású, áttekinthetően, izlésesen tipografizált kiadványt. A *Nyugat* kutatói, a huszadik századi magyar sajtó- és irodalomtörténettel foglalkozó szakemberek nagy haszonnal és hálásan forgathatják majd.

R. TAKÁCS OLGA

Germanistik und Deutschunterricht in Ungarn. Bibliographie der Buchveröffentlichungen. Erster Band. Wissenschaftliche Publikationen und Lehrbücher. Hg.: Ferenc Szász. Budapest 1984. Központi Műzeumi Igazgatóság Sokszorosítótüzeme, 290. l.

Szász Ferenc majdnem lehetetlen feladatra vállalkozott, amelyet a lehetőségekhez mérten szinte tökéletesen oldott meg: a magyar germanisztika bibliográfiáját készítette el; e germanisztikába beleértve a tankönyveket, a kommentáros kiadásokat, az iskolai segédkönyveket. Majdnem lehetetlen ez a feladat, mivel a változatlan újranyomások átláthatatlan erdejébe téved a bibliográfus, olyan szövevényes rengetegbe, amelyben nem igazítják el a kiadás évszámait, az esetlegesen változó borítók. Emellett a bibliográfiai kézikönyvekben jelzett kötetek egy része nem található meg a budapesti közkönyvtárakban, az Országos Széchényi Könyvtárban sem, amelynek gyűjteménye pedig viszonylag a legteljesebbnek mondható. A nehézséget fokozza, hogy sem az OSZK szakkatalógusa nem ad teljes anyagot a valóban létező anyagról, sem a jövődéki és egyéb ún. „Naplóknak” leírt címek nem könnyítik meg a tájékozódást: az átszámozások, a rekatologizálás olykor csak a zűrzavar növeléséhez járulnak hozzá. Nincs mit tenni: a bibliográfus nem hagyatkozhat bibliográfikára, kézikönyvekre (Hellebranté csak

segédeszköz lehet), végig kell menni a katalógusokon, a mindenképpen kötet kézbe kell venni, autopszia alapján végezni el a címléfrást. S az egyes köteteket olykor végig kell lapozni, és csak e végiglapozás alapján lehet megállapítani, hogy változatlan utánnomásról vagy variánsokról van-e szó.

Szász Ferenc ezt a munkát elvégezte, sőt, ennél többet is. Gyűjteményes köteteket analizált, szerzőket azonosított, néhány helyen, ahol szükségesnek mutatkozott, tömör kommentárral segített az eligazodásban. Minthogy a bibliográfia magyar és külföldi germanistáknak készült, a magyar címek után — helyesen — német fordítást olvashatunk, s a rövidítéseket — szintén helyesen — feloldja Szász Ferenc.

Külön problémát jelentett, hogy fel kell-e venni a bibliográfiába a magyarországi német szerzőket. Illetve: kik számítanak annak; milyen mértékben tekinthető germanisztikának az ő működésük. Egyáltalában: a germanisztika tárgykörének és ezáltal a bibliográfia gyűjtőkörének problémáját meg kellett oldani. E téren dicséretes mérséklettel járt el a szerző, a német-osztrák vonatkozású irodalmi-történeti-nyelvészeti anyagot vette föl, s a „határeseteket” tekintve inkább óvatosabbnak bizonyult, mint meggondolatlanul merésznek. Ezzel sikerült elérnie, hogy bibliográfiája megbízható anyagra támaszkodik. Az egyetlen lehetséges rendezési elvet megtalálta: a kronológiát; és a külön sorban, aláhúzással kiemelt évszám után sorakoznak az egyes tételek ábécé-rendben, az egyes tételek különböző kiadásaira is utalva, minden esetben feltüntetve, hogy történt-e változás a kiadást tekintve.

Szász Ferenc munkáját csak a legnagyobb elismerés illetheti. Például szolgálhat mindenféle bibliográfiai vállalkozás számára. A bíráló mindössze néhány, helytelenül felvett adatra, illetve hibás tételre bukkant. Így a 40. szám alatt Schlözer: *Kritische Sammlungen* c. könyvét mellőzhetőnek tartjuk, mivel német szerző Göttingában megjelent műve az erdélyi szászokról. A 14. sz. tételben a slowenisch roszkr fordítása a szlavóniainak, a 122. számú tételben a Ljudovic helytelen feloldása a horvát Gaj keresztnevének, s egy-két alkalommal a cirillbetűs átírás sem helyes.

Kiegészítésként az anyaghoz képest jelentéktelen számú tétellel szolgálhatunk. Amennyiben a bibliográfia tartalmazza Bajza József és Kölcsey Ferenc összegyűjtött műveit, mivel azokban német szerzők színműveiről szóló kritika olvasható, fontos (ha nem fontosabb) lett volna Vö-

rösmarty Mihály Minden Munkáinak (1845—48, 1863—64), illetve Összes Munkáinak (1884—85) felvétele hasonló okból. Hiányolom Szász Károly: *A világirodalom nagy eposzai*. Bp. 1882. című könyvét, mert e mű II. kötetének 114—178. lapján „A germán népek epikája”, 179—327. lapján „A Nibelungen-Lied”, 658—668. lapján „A Messiádák” című fejezet bőségesen tárgyalja a jelzett témaköröket. Szász Ferenc megelégedezni látszott a magyar főúrsztrák költő Majláth Jánosról. Köffinger Pállal együtt jelentős germanisztikai kiadványnak volt sajtó alá rendezője: *Coloczaer Codex altdcutscher Gedichte*. Pest 1817. Majláthról egyébként monográfia jelent meg, de ez majd a következő kötet anyagába tartozik. Viszont itt figyelmeztünk személyére. A Szepességből származó, Bécsben élő kiváló történész, Engel sűrűn levelezett német történészekkel, ókortörténészekkel. A magyar—német szellemi kapcsolatok történetébe tartozik tehát mindaz, amit Engel János Keresztélyről írtak. Pl.: Thallóczy, Ludwig von: *Johann Christian Engel und seine Korrespondenz*. 1770—1814. München—Leipzig 1915. Igaz, folyóiratban jelent meg először ez a szövegközlés és tanulmány, de olyan terjedelmes, hogy önálló kötetként sem mondható vékonyknak, sem szabvány különlönyomat-formának. Hiányolom Pukánszky Béla alapvető munkáját: *Herder hazánkban*. Budapest, 1918. Itt figyelmeztetek rá, hogy a korai (pozitivistá) Goethe-kutatás jelese, Lewes: *Goethe élete* c. műve magyarul is megjelent.

S ezzel kifogásainknak, „hibajegyzékünknek” vége szakad. Legyen ez dicséretre a bibliográfiának, amely 1154 tételből áll, tárgy- és névmutatóból, utalókból. Csak ismételhetjük: Szász Ferenc kitűnő munkát végzett. Érdeklődéssel várjuk a következő kötetet.

FRIED ISTVÁN

Ein neuer Paulustext und Kommentar. I. Untersuchungen. II. Die Texte. FREDE Hermann Josef: Freiburg in Br., Herder Verl., 1973/74. 288, 413 p., 4 t. (Vetus Latina. Aus der Geschichte der lateinischen Bibel Bd. 7/8.)

Nemzeti könyvtárunk nem hazai eredetű értékeinek felismerésében és kiadásában a külföldi tudósoknak eddig is nagy szerep jutott. Így került sor — hogy csak két példát említsünk — az alsó-bajorországi Biburg bencés apátság rituáléjának (OSZK, Kzt. Clmae 330.) és Thomas More-niensi „Disputatio catholicorum patrum” című műve (OSZK, Kzt. Clmae 16. ff.

1r—48v) kiadására.¹ A jelen sorainkkal ismertetésre kerülő (OSZK, Kzt. Clmae I.), eredetileg a Jankovich-gyűjteményből származó Szt. Pál-leveleket és az ezekhez készült kommentárt tartalmazó kéziratnak a biblikus szövegtörténetben elfoglalt kiemelkedő helyét és jelentőségét a beuroni Vetus Latina Intézet vezetője, Hermann Josef Frede szövegkiadása és tanulmánykötete tárta a nemzetközi nyilvánosság elé. A kiadvány ugyan tetemes késéssel jutott el hozzánk, de értéke, s az általa közzétett kézirat fontosságára indokolja ismeretét.

Paul Lehmann kutatásai nyomán (vö. Bartoniek E. katalógusával) a német kutatók II. Henrik császár személyéhez kapcsolták a kódexet, tekintettel az arany capitalis betűkkel beírt névre: „Heinrichus imp.” (Ld. Schramm, P. E.—Mütherich, F.: *Denkmale der deutschen Könige und Kaiser*. Bd. I. München, 1962. 161., 344. p.). Izgalmas és fordulatos a 8—9. század fordulójára jellemző karoling minuszkuálával másolt kódex paleográfiai elemzése. 1973-ban Bernhard Bischoff is úgy vélte, hogy a kézirat Arno salzburgi érseki éveihez — püspök 784-től, érsek 798-tól — kapcsolható és a salzburgi eredetű ÖNB Cod. lat. 795. jelzetű Alkuin-kódex-hez áll a legközelebb. Véleményét azóta úgy módosította, hogy a kézirat Arnonak még Saint-Amand-i korszakához (783—784) kapcsolható, mivel az ÖNB Cod. lat. 964. jelzetű kódexével az egyik másoló-kéz azonos (ld. *Die südostdeutschen Schreibschulen*. Bd. II. Wiesbaden, 1980. 113, 114. p.). Bischoff egyébként a „Heinrichus imp.” beírását későbbi keletűnek tartja.

A Széchényi Könyvtár kódexe egyértelműen jól elkülöníthető Vetus Latina szövegtípusok — a szöveg hagyományban „D” és „I” szíglákkal jelölt csoportok — együttese. A Vulgata gyakorlatilag nem hatott kéziratunk szövegére. A szerző tekintélyes összehasonlító anyag birtokában helyezi el kódexünket a Pál-levelek szöveg hagyományában. Szerinte különösen a „D” csoport vonatkozásában figyelemre méltó a jelentősége; mert bár a legszorosabban kötődik a csoportban található kétnyelvű görög—latin változatokhoz, szöveg hagyományában mégis önálló utat járt be, mivel eredeti szövegállapotán a görög

nyelvi szimbiózis a „D” csoportba tartozó többi variánssal ellentétben nem torzított. Így a budapesti kézirat a 4. század közepére tett eredeti kétnyelvű rekonstruált szöveg számos olvasatához lényeges segítséget tud nyújtani.

A szerző vizsgálódásainak eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze: A levelek szövege, eltekintve a Zsidókhoz írt levél-től, a legszorosabb szövegtörténeti kapcsolatba hozható a „D” csoportnak az 5. századból fennmaradt Claromontanus változatával (vö. pl. Párizs, BN gr. 107.), amelyet a szardíniai püspök, cagliari-i Luciferre (+370) visszavezethető szöveg-változatnak tartanak. A Claromontanust Dél-Itáliában másolták, 800 körül juthatott el Corbie-ba. Ezzel kontaminálódott az „I” csoport egy — aquileiai Rufinus (+410) által is használt — szövegvariánsa (vö. pl. Monza, Cap i-2/9). Kéziratunkban az „I” csoporthoz mindenekelőtt a kommentár által használt Pál-levelek szövege tartozik, amely eltér a fő szövegben használt szövegtípustól. Ez a kommentár azért jelentős, mivel szövegének ismert részei eddig a Pelagius-kommentár Pseudo-Hieronimus-féle interpolációjának tartották. A kommentár bővebb szövege azonban tartalmaz olyan részeket is, amelyek most bukkanak fel először. Az elemzések azt mutatják, hogy az ismeretlen szerző kommentárja nemcsak Pseudo-Hieronimusnál régebbi, hanem a Pelagius-kommentárnál (406—410) is, keletkezési ideje 395—405 közé tehető. A kézirat további meglepetése a Zsidókhoz írt levél kommentárja, amely a latin nyelvű változatok közül a világon a legrégebbi. A megjelenés óta eltelt idő alatt bizonyosodott be — Frede utólagos szíves közlése —, hogy a Zsidókhoz írt levél egy eltérő, a Claromontanus változatnál is korábbi hagyományt képvisel, amelyet az első alcalá-i biblia őrzött meg (Madrid, Bibl. de la Univ. Central 31.; 10. század eleje).

A budapesti kézirat mintapéldányát a szerző Aquileiában, illetve annak környékén keresi, tekintettel aquileiai Rufinus jól kitapintható alakjára, illetve arra, hogy a térség a keletről, Antiochia felől és délről, Rómából érkező hatásoknak ideális találkozási pontja volt. A kézirat útja az Alpo-

¹ ARX, Walter v.: *Das Klostrrituale von Biburg*. — *Spicilegium Friburgense* 14. Freiburg, 1970. 357 p.), vö. Radó POLYKARÉ: *Ein handschriftliches Pontifikale XII. Jahrhundert aus Schaffhausen im Budapester Nationalmuseum*. = *Zeitschrift für Schweizerische Kirchengeschichte* 43 (1949) 67—70. Valamint HÄRING, Nikolaus M.: THOMAS von Morigny: *Disputatio catholicorum patrum contra dogmata Petri Abelardi*. Ein Brief Gottfrieds von Auxerre an Albinus, Kardinalbischof von Albano und Vikar des Papstes. = *Studi Medievali* 22 (1981) 299—376.

kon túl egyaránt vezethetett Salzburg és Saint-Amand felé. Salzburg (Juvavum) a salzburgi érsekség megalapításáig, az aquileiai érsekséghez tartozott, Saint-Amand kolostora pedig a karoling kapitulárekban és levelezésekben ismétlődő „emendatio veteris novique testamenti” törekvés eredményeként juthatott hozzá, mint ezt frank területeken az itáliai eredetű biblikus kéziratok nagy száma bizonyítja.

A salzburgi könyvtár létrejötte is Arno szemlééhez köthető, Saint-Amandból kódexeket és másolókat egyaránt vitt magával Salzburgba. Egy 12. századi adat szerint 150 kötet másolatára tulajdonítható neki. Közöttük az ismert Cutbercht-evangelium (ÖNB Cod. lat. 1224), amelyet a IX. században az Alkuin-féle szövegváltozat alapján korrigáltak, és egy Tituslevél töredék (ÖNB Cod. Ser. n. 3750), amely számos közös Vetus Latina olvasatot mutat az OSZK kéziratával.

Fodor Adrienne bemutatta már az Egyetemi Könyvtár karoling kori Deuteronomium töredékét (U. Fr. 1. m. 4.), (ld. MKsz 1976.), amely már a javított szövegű Vulgata változat másolata. Ugyanakkor a Vetus Latina kéziratok, vagy legalábbis olvasatok fennmaradásán nem kell csodálkoznunk. Gondos elemzések mutatták ki, hogy a Meroving kori Biblia-szövegekben az ószövetségi részhez pedig inkább a Vetus Latina változatok szövegét választották, a bonyolultabb szövegkereszteződésekről nem is szólva. Jeromos fordításának térnyerése fokozatos, de megállíthatatlan folyamat volt, ami különösen a Karoling korban vett lendületet. Persze a Vulgata-szöveget sem csak az „udvari” (Alkuin-féle) változat alapján másolták, hanem számos alkalommal viszszanyúltak — miként Fuldában is tették — egészen régi, 5. századi itáliai eredetű kódexekig (ld. Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, X., Spoleto, 1963. 491-passim). Az ismertetett kézirat mintapéldányára azonban — újból hangsúlyozzuk — nem a Vulgata, hanem a Vetus Latina változatok hatottak.

Hermann Josef Frede mintaszerű tanulmányának és szövegkiadásának köszönhetően tovább gyarapodott az Országos Széchényi Könyvtár felismert, tudományosan értékelt és szakszerűen közzétett kézirat-kincseinek sora, munkája eredményessége pedig ösztönzőleg hathat a hazai biblikus és patrisztikus kéziratok és töredékek feldolgozására, kutatására.

Santoro, Marco: La stampa a Napoli nel quattrocento. Napoli 1984 Istituto Nazionale di Studi sul Rinascimento Meridionale. VIII, 210 l.

Kivételesen szerencsés helyzetben van Nápoly, amelynek 15. századi nyomdászatáról már eddig is több összefoglaló jelent meg. Hogy csak a fontosabbakról essék itt most szó: 1793-ban Lorenzo Giustinianitól, amelynek javított kiadása 1817-ben látott napvilágot, 1911—1912-ben Mariano Fava és Giovanni Bresciano munkája, amelyet Lipcsében két kötetben jelentettek meg. És most újabb összesítés készült el Marco Santoro gondozásában. Természetesen ezt az erősen körülhatárolt témát nem lehet két emberöltő után teljesen új felfogásban és merőben új adatokkal közreadni. A szerző célja nyilvánvalóan az volt, hogy más szempontból vizsgálva a témát kiegészítse Fava és Bresciano igényes művét, másrészt a nápolyi ősnymtatványok bibliográfiáját az elmúlt hetven esztendő szakirodalmának felhasználásával korszerűsítve tegye közzé.

Fava és Bresciano vizsgálódási szempontja a szorosan vett nyomdásztörténet volt: mindenekelőtt a nyomdai felszerelést (öntött betűk, fametszetek stb.) vette szemügyre műhelyenként. Santoro ezzel szemben különös hangsúlyt fektetett a nápolyi ősnymtatványok tartalmának elemzésére. Műhelyenként is főleg ezt figyelte, amihez bőven alkalmazott statisztikai módszereket is. Ilyen formában igyekezett a nápolyi könyvnyomtatást is beilleszteni Itália, sőt az egész világ korabeli könyvtermése közé. Korábbi szakírók alapján próbálta kiszámítani a 15. század nyomtatványainak összességéből százalékok segítségével az itáliait. Ehhez alapul 35 000 különböző ősnymtatványt vett. Már ez a szám is mutatja, hogy milyen bizonytalan az ilyen kalkuláció, hiszen az ősnymtatványok világkatalógusa, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) kötetekinek bevezetője egyszer 30 000-ben, máskor 40 000-ben jelölte meg ezt. Santoro feltehetően e két szám átlagát vette. Többirányú ellenőrző mérések alapján már korábban rámutattam, hogy a 15. századi nyomtatványok száma bibliográfiai egységben kifejezve éppen csak hogy elérheti a 30 000-et (*Magyar Könyvszemle* 1979. 314.). Így azután többszörösen bizonytalanlanná válnak a meghaladottnak tekinthető kiindulási pontból kikövetkeztetett számok az itáliai ősnymtatványokról, amelyeket Santoro ezt követően az összesített olasz ősnymtatvány-katalógussal (IGI) vetett össze. Az IGI-ben Velence, Róma, Milánó, Firenze, Bologna, Pavia és Bres-

cia után sorrendben a nyolcadik helyet foglalja el Nápoly az itáliai össztermésnek alig több mint két és fél százalékával. Ezek után különösen értékelendő, hogy e város ősnymotványainak szakirodalmi feldolgozása most ismét sor került. (Figyelemre méltó a nápolyi nyomtatványok bibliográfiai feltártsága a 16. századból is: vö. *Magyar Könyvszemle* 1973. 242.)

Santoro megrostálta Fava és Brescano mintegy 300 tételét, és abból több mint félszázat kizárt. Ezeknek mintegy a feléről a szakirodalom az elmúlt hét évtized során megállapította, hogy nem Nápolyban, hanem Rómában állították elő, de akadt a továbbiakban az új meghatározások szerint spanyol- és németországi is. Arra is is van példa, hogy az a 16. században készült, ill. soha nem létezett „bibliográfiai fantom”. A kizártakkal szinte pontosan azonos számú új tétel található Santoro összeállításában, amely összesen 294 tételt tartalmaz. A pótlások közel kétharmada az említett IGI-ből, további egyötöde a GW megjelenés kötetéből származik. Még három másik forrásból is merített a szerző a kiegészítéshez.

Az új tételek között akad egy bennünket közelről érintő is: „23. Antonino (S.) Confessionale „Defecerunt”. [Matthias Moravus], 1477. 2°; got. — Beiträge (2) 3169,3; GW 2108; H 1180. Berlin SB; Budapest UB.”

Ez nem más, mint a második magyarországi műhelynek nevet adó kiadvány (RMNy 3). A Santoro által hivatkozott szakirodalom közül a másfél évszázaddal ezelőtt élt Hain nem foglalt állást a kiadványon fel nem tüntetett nyomdahely, ill. nyomdász kérdésében. A GW a betűtípusok alapján valóban a nápolyi Moravus műhelyre következtetett. Az 1966-ban megjelent *Beiträge zur Inkunabelkunde* (Dritte Folge 2.) a berlini Staatsbibliothek 1927—1945 közötti szerzeményei között ugyanilyen meghatározással szerepelteti a budapesti Egyetemi Könyvtártól elcserélt harmadpéldányt (180. lap), amelyet ma Nyugat-Berlinben őriznek (248. lap). A nápolyi meghatározás elfogadása, ill. megisméltése 1966-ban nehezen érthető, hiszen Fitz József, aki korábban maga is a GW-

ben dolgozott, már 1932-ben Budapesten megjelent *Hess András, a budai ősnymotdász* c. könyvében több meggyőző érveléssel alátámasztva bizonyította, hogy a *Confessionale* eme kiadása Magyarországon készült (142—168. l.). Ugyanezt az állítást Soltész Zoltánné a műhely két további termékével erősítette meg (*Magyar Könyvszemle* 1958. 144—157.), párhuzamosan ez a megállapítása bekerült a német nyelvű szakirodalomba is (*Gutenberg Jahrbuch* 1958. 59—68.). Végül, de nem utoljára a Santoro által is használt, magyarországi, összesített, ősnymotvány-katalógus bevezetője immár a még tágabb elterjedést biztosító angol nyelven zárta ki az 1477. évi Confessionale-t a nápolyi nyomtatványok sorából (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis Hungariae asservantur*. (CIH) Bp. 1970. LVI—LXII.). Kár, hogy mindez figyelmen kívül maradt, és Santoro új könyve visszahozta az időközben meghaladottá vált GW-meghatározást Nápolyról.

A nápolyi ősnymotványok katalógusa éppen a hazai összesítés (CIH) alapján több magyarországi lelőhelyet is közöl: négy budapesti könyvtáron kívül Kalocsáról és Székesfehérvárról is. Hasznos konkordanciák találhatóak a kötet végén a mostani kötet és a legfontosabb szakirodalom között. Santoro — Fava és Bresciano gyakorlatával szakítva — részletes leírás helyett eme forrásokra hivatkozik. Jól mutatja ez az elmúlt évtizedeknek e téren bekövetkezett fejlődését: ma már indokolatlan választható ez az egyszerűbb megoldás, hiszen szinte minden ősnymotványnak valamelyik szakkönyvben jó leírása található.

Santoro a nyomdásznevek megválasztásában tudatosan mindig e recenzio írója által összeállított „Clavis typographorum librorumque Italiae 1465—1600” c. kiadványban (Baden-Baden—Budapest 1980 Koerner — Akadémiai Kiadó) javasolt névforma mellett döntött (64. l.). Biztatónak tűnik ez a nemzetközi egységesítés kívánatos folyamatát tekintve.

BORSA GEDEON

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett 1985. X. 30. — Terjedelme 9,80 (A/5) ív
96.15045 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest, — Felelős vezető: Hazai György

Értesítjük tisztelt ügyfeleinket!

SZÁMÍTÁSTECHNIKAI SZERKESZTŐSÉG kezdte meg munkáját az **AKADÉMIAI KIADÓ MAGISZTER** Könyvesboltjának galériáján (1052 Budapest, V. Városház u. 1. tel.: 382-402, 382-440).

SZOFTVEREK és Kiadványok

C 16, C 64, TV Computer, HT 1080 Z, PRIMO, SPECTRUM
személyi számítógépekhez,

VT 16, PROPER 16 W, VARYTER XT (IBM PC XT
kompatibilis) profi számítógépekhez.

Minden érdeklődőt szeretettel várunk!

HÉTFŐ-től PÉNTEK-ig 10 és 18 óra között.

TARTALOM

<i>Bánfi Szilvia</i> : Huszár Gál távozása Debrecenből és nyomdakészletének további sorsa	1
<i>Wimmer Éva</i> : Joseph Grossing kéziratot szótárai az Egyetemi Könyvtárban	17
<i>Pogány György</i> : A Stádium Sajtóvállalat rt. története és kiadványai (1921—1944)	39

K Ö Z L E M É N Y E K

<i>Veszprémy László</i> : Egy XII. századi sermonarum-töredék	53
<i>Nagy Balázs</i> : A gregorián naptárreform sorsa Magyarországon	60
<i>Borsa Gedeon</i> : Hazai egyházmegeyék Mohács előtt nyomtatott zsinati határozatai . . .	67
<i>Hüller István</i> : Cicero-beszédek egy esztergomi kódextöredéken	75
<i>Gömöri György</i> : Feljegyzések a magyar „Praxis Pietatis” egy XVII. századi példányán	77
<i>Donáth Regina</i> : Végrehajtási utasítás Mária Terézia 1747-es cenzúra-rendeletéhez . . .	81
<i>Hűbert Ildikó</i> : Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez	88
<i>Mikó Pálné</i> : Görög Demeter a császár udvarában	91

S Z E M L E

<i>Kókay György</i> : Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. (<i>Fülöp Géza</i>)	99
<i>Käfer István</i> : A szlovák és cseh irodalom magyar bibliográfiája Bp. 1985. (<i>Sándor László</i>)	103
Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Kiad. Moravesik Gyula Bp. 1984. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	104
<i>Scheiber Sándor</i> : Folklore és tárgytörténet. Bp. 1984. (<i>Dán Róbert</i>)	105
<i>Móricz Zsigmond</i> , a Nyugat szerkesztője. Levelek. Bp. 1984. (<i>R. Takács Olga</i>) . . .	106
Germanistik und Deutschunterricht in Ungarn. Bibliographie der Buchveröffentlichungen. Bd. 1. Bp. 1984. (<i>Fried István</i>)	107
Ein neuer Paulustext und Kommentar. I. Untersuchungen. II. Die Texte. Hrsg. v. Hermann Josef Frede. Freiburg, 1974. (<i>Veszprémy László</i>)	108
<i>Santoro, Marco</i> : La stampa a Napoli nel Quattrocento. Napoli, 1984. (<i>Borsa Gedeon</i>)	110

SOMMAIRE

Bánfi, Szilvia: Le départ de Gál Huszár de Debrecen et le sort ultérieur de son stock d'imprimerie 1
Wimmer, Éva: Les dictionnaires manuscrits de Joseph Grossing à la Bibliothèque de l'Université de Budapest 17
Pogány, György: L'histoire et les publications de la Société Anonyme d'Entreprise de Presse Stádium 39

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Veszprémy, László: Un fragment de sermonarium du XIIe siècle 53
Nagy, Balázs: Le sort de la réforme de calendrier grégorienne en Hongrie 60
Borsa, Gedeon: Les décisions de synode des diocèses hongrois imprimées avant le désastre de Mohács 67
Hiller, István: Des sermons de Cicéron sur un fragment de codex d'Esztergom 75
Gömöri, György: Des notes sur exemplaire duXVII^e siècle de la „Praxis Pietatis” hongroise 77
Donáth, Regina: L'instruction d'exécution à un décret de censure de 1747 de Marie Thérèse 81
Húbert, Ildikó: Contribution à l'histoire de la Société de Transylvanie pour la Publication des Manuscrits 88
Mikó, Mme Pál: Demeter Görög à la cour de l'empereur 91

REVUE

Kókay, György: Livre, presse et littérature à l'époque des Lumières. Bp. 1983. (*Fülöp, Géza*) 99
Käfer, István: Une bibliographie hongroise des littérature tchéque et slovaque (*Sándor, László*) 103
 Les sources byzantines de l'histoire hongroise à l'époque de la dynastie des Árpád. Publ. par Gyula Moravesik. Bp. 1984. (*Kőhegyi, Mihály*) 104
Scheiber, Sándor: Folklore et histoire d'objet. Bp. 1984. (*Dán, Róbert*) 105
Zsigmond Móríc, le rédacteur de la revue Nyugat. Lettres. Bp. 1984. (*R. Takács, Olga*) 106
 Germanistik und Deutschunterricht in Ungarn. Bibliographie der Budaer Veröffentlichungen. Bd. 1. Bp. 1984. (*Fried, István*) 107
 Ein neuer Paulustext und Kommentar. I. Untersuchungen. II. Die Texte. Hrsg. v. Hermann Josef Frede. Freiburg, 1974. (*Veszprémy, László*) 108
Santoro, Marco: La stampa a Napoli nel Quattrocento. Napoli, 1984. (*Borsa, Gedeon*) 110